

İslâm ve Din-Devlet İlişkilerinde Batı Avrupa Modeli*

Prof. Dr. Silvio FERRARI

Çev.; Mehmet Salih KUMAŞ

Arş. Gör.; U.Ü. İlahiyat Fakültesi

Özet

Bu makalede, her geçen gün sayıları artan ve Avrupa'nın en büyük azınlığı durumuna gelen Müslümanların yaşadıkları bazı problemler ve bu problemlerin muhtemel çözüm önerileri ele alınmaktadır. Müslümanların karşılaştıkları problemlerin başında, ibadet yeri, toplu ibadet vakitlerinde okul ve işten izinli sayılma, hastane, hapisane, okul ve ordu gibi topluma açık yerlerde helal yiyecek bulundurulması gelmektedir. Müellife göre Müslümanların karşılaştıkları bu problemlerin çözülmemesi durumunda, Avrupa'nın benimsediği din-devlet ilişkileri sisteminin kısa zamanda tamamen yıkılma riski vardır. Farklı dinî grupların Avrupa'da barış içinde varlıklarını sürdürebilmeleri konusunda İslâm, sağlam bir hukukî yapının oluşturulmasına ve yeni bir din-devlet ilişkileri sisteminin tesisine katkıda bulunabilir. Bunun için de insan hakları ve inanç özgürlüğünün Avrupa'da yaşayan herkes için geçerli olduğunun kabul edilmesi ve önyargılardan uzak bir şekilde Müslümanların bu problemlerine çözümler üretilmesi gerekmektedir.

Summary

Islam and Western European Model of Church and State Relations

This article discusses the problems of Muslims that their numbers are increasing gradually in Europe and proposes some probable solutions to the problems. Muslims in Europe are faced to the problem of building of mosques, abstaining from working and attending school on the holy days, supplying of halal meat in the canteens of public institutions (hospitals, prisons, schools, army etc.). According to author, if the problems are not solved, then Church-State relations in Western European system would break down in a few years. Islam could contribute to reform a system of Church-State relations that can still offer a sound legal framework to the peaceful co-existence of different religious groups in Europe. In this article, the author claims that this problems could be solved by religious liberty and some basic freedoms that are available to all, individual and groups and by unprejudiced interferences.

Batı Avrupa'da Kilise-Devlet İlişkileri Modeli¹

Batı Avrupa'da Kilise-devlet ilişkileri, geleneksel olarak üçlü bir sınıflandırmaya dayalıdır: Din-devlet ayırımına dayalı (separation) Sistemler, Anlaşmalı (concordatarian) Sistemler ve Ulusal Kilise (National Church) Sistemleri.²

Mesela İtalya, Almanya ve İspanya anlaşmalı sistemi benimsemiş ülkeler olarak isimlendirilirler. Çünkü bu ülkelerde, bazı dini gruplarla (Roma Katolik kilisesi gibi) anlaşma (concordat) ve (diğer dini gruplarla olduğu gibi) uzlaşma (agreement) temeline dayanmaktadır. Bu ülkelerdeki temel düşünce, dini gruplarla (veya

¹ Batı Avrupa ülkelerinin birçoğunda bulunan Kilise-Devlet ilişkileri sisteminin bir özeti için bakınız: *Kilise-Devlet Araştırmaları Avrupa Konsorsiyumu (European Consortium for Church-State Research)* [daha sonraki Avrupa Konsorsiyumu'nun içinde], AB ülkelerindeki dini azınlıkların yasal statüsü, Thessaloniki-Milano, Sakkoulas-Giuffrè, 1994; Avrupa Konsorsiyumu, *Le statut constitutionnel des cultes dans les pays de l'Union européenne*, Paris-Milano, Litec- Giuffrè, 1995; Gerhard Robbers (ed.) *Avrupa Birliği'nde Devlet ve Kilise*, Baden-Baden, Nomos, 1996. Bu sistemin tarihi kökleri için bkz. Brigitte Basdevant Gaudemet et Francis Messner (eds.), *Les origines historiques du statut des confessions religieuses dans les pays de l'Union européenne*, Paris, PUF, 1999.

² İleriki satırlarda bu sistemlerin oldukça genel bir tasviri yapılacaktır. Daha doğru ve ayrıntılı analiz için bkz. Silvio Ferrari, *diritti e confessioni religiose, Un Modello europeo, in Il Regno-attualità*, 18/1996, s: 559-563.

en azından bir kısmıyla, doğal olarak sayı bakımından daha fazla olan veya uzun bir süre o ülkede aktif olanlarla) kurulan bu ilişkilerin, karşılıklı olarak öne sürülen şartlar ve devletin her biriyle yaptığı görüşmelerle daha iyi bir düzeye geleceği yönündedir.

Devlet (veya Ulusal Kilise) sistemi ise Kuzey Avrupa ülkelerinin bir özelliğidir. Norveç, Danimarka ve İngiltere, *Devlet Kilisesi* veya *Ulusal Kilisesi* olan ülkelerdir. Bu kilise, okullardaki din eğitimi veya hapishane, hastane veya orduda verilen din hizmetleri gibi konularda ayrıcalıklı muamele görür. Diğer taraftan devlet, kilisenin organizasyon ve faaliyetleri üzerinde sıkı bir denetim sağlamaktadır. Devlet başkanı aynı zamanda kilisenin de başkanı veya yöneticisidir. Piskoposlar (bishops) da devlet tarafından atanırlar.

Fransa, İrlanda, Belçika ve Hollanda, "din-devlet ayırımına dayalı (separation) sistemi" kabul eden ülkelerdir. Bu tür sistemi kabul eden devletler, birbirinden oldukça farklılık göstermektedir. Anayasasında Kutsal Teslis'e yemini içeren İrlanda'nın, laik olduğunu anayasal olarak ilan eden Fransa'yla fazla ortak yanı yoktur. Bu yüzden, "din-devlet ayırımına dayalı (separation) sistemi" benimseyen devletlerin, ne "anlaşmalı" ne de "devlet/ulusal kilisesi" olan devletler içine girmeyip, bunların dışında ayrı bir grup olduğunu söylemek isabetli olur. Kilise-devlet ilişkilerinde bazı temel konuların (kiliselere finansal destek sağlama, devlet okullarında din eğitimi verilmesi vb.) yasal düzenlemeleri üzerinde yapılan bir inceleme, bu ülkelerin ortak yanlarının çok az olduğunu göstermektedir.

Kültürel ve hukukî olarak bu üçlü ayırımın artık pek de geçerliliği kalmamıştır. Bundan dolayı Kilise-devlet ilişkilerinin mahiyetini anlama konusunda bu ayırım artık nadiren kullanılmaktadır.

Bu sınıflandırma, hukukî olarak Kilise-devlet ilişkilerinin resmi boyutuna aşırı vurgu yaparken, tarafların memnun olup olmadığına yeterince önem vermemektedir. Sözgelimi Belçika ve İrlanda, "din-devlet ayırımına dayalı sistem"i benimseyen ülkeler olmalarına ve kilise ile bir anlaşmalarının bulunmamasına rağmen, Roma Katolik Kilisesi, bu ülkelerde, "anlaşmalı" ülkelerde olduğundan daha iyi bir hukukî statüye sahiptir. Böyle bir anlaşma imzalamak da, ne siyasî ne de hukukî açıdan devletin kiliseye karşı tutumunda bir iyileşme meydana getirmiş gibi görünmemektedir. Aynı durum, devlete ait veya ulusal kiliseler için de söz konusudur. İngiltere kilisesi ulusal bir kilisedir. Bu kilisenin devletten aldığı destek, Almanya'nın ülkedeki Roma ve Protestan Kiliselerine verdiği destekten oldukça azdır.

Kültürel açıdan bakılırsa, bu üçlü ayrım (anlaşmalı devletler, devlet/ulusal kilisesi olan devletler ve din-devlet ayrımını benimseyen devletler), devlet kilisesi olan Protestan devletler, anlaşmalı Roma Katolik devletler ve laik devletler (Fransa gibi) şeklinde aralarında bölünmüş olan Avrupa'nın bir izdüşümüdür. Bu ayrımın hâlâ anlamlı olup olmadığı gerçekten şüphelidir. Tüm Avrupa'ya yayılan sekülerleşme sürecinden ve II. Vatikan Konsili'nden sonra, Katolik ülkelerle Protestan ülkeler arasındaki sınır hâlâ önemli midir? Fransa'da hâlâ devam eden laiklik düşüncesinde yaşanmakta olan revizyona gelince, bu, Kilise-devlet ilişkilerinde tam bir sembol haline gelmiş olan alanda, seküler devlet anlayışının değişmekte olduğunun bir işareti değil midir?

Sonuç olarak bu üçlü ayrım, "kilise-devlet ilişkilerinde bir Batı Avrupa Modeli'nden bahsetmek mümkün müdür?" şeklindeki, gerçekten çok önemli bir soruyu sormamızı engellemektedir.

Kilise-devlet ilişkilerinin yasal yapısını basit bir tasvirle sınırlandırmamak kaydıyla bu soruya cevabım olumludur.³ Derin bir sorgulamayla ve hukukî düzenlemelerin arka planında yatan ana ilkeleri ortaya çıkarmakla, şu üç temel ilkeye dayanan genel bir model ortaya koymak mümkündür.

1- Din Özgürlüğü Hakkı

Avrupa ülkelerinin çoğu, medenî ve siyasî haklar konusundaki İnsan Hakları Evrensel Bildirisi'nin 18. maddesini ve/veya insan haklarının ve temel özgürlüklerin korunacağına dair Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'nin 9. maddesini imzalamışlardır,⁴ Bu maddelerin metni aynı olmamakla birlikte, kamu düzenini, kamu sağlığını, kamu değerlerini ve diğer insanların hak ve özgürlüklerini zedelediği müddetçe, *bir din veya inanca sahip olma ve onu ilan etme hakkını* korumayı amaçlayan ortak bir öze sahiptir.

Uluslararası hukuktan Anayasa hukukuna geçtiğimizde de aynı durum söz konusudur. Batı Avrupa ülkelerinin anayasaları (ki şu anki birçok Doğu Avrupa ülkeleri için de durum farklı değildir), en

³ Bu sebepten dolayı, bu üçlü ayrımın yerine bir başka tanımlayıcı sınıflandırma şeklinin kullanılması faydasız olabilir. Mesela bir başka sınıflandırma, Kilise-Devlet sistemlerini, devletin kamu veya özel hukuka göre dini gruplara vermiş olduğu statülere göre bir sınıflandırmayı esas almıştır. Ayrıca, olaya içerik açısından bakarsak kamu hukuku/özel hukuk şeklindeki ayrım problemi çözücü bir faktör değildir. İrlanda'da kiliseler kamu hukukuna göre tüzel kişilik olmamasına rağmen, bu kiliselerin hukukî statüleri kamu hukukuna göre tüzel kişilik kabul edilen Alman'daki kiliselerin statüleri kadar sağlamdır.

⁴ Bu sözleşme 16 Aralık 1966 yılında, Kongre ise 4 Kasım 1950 yılında yapılmıştır. Her iki metin de insan hakları konusunda aynen uygulanmıştır. Uluslararası belgelerin bir derlemesi, New York-Geneva, United Nations, 1993-1997.

azından dinî özgürlüğü korumaya yönelik maddeler içermektedir. Esasen bu maddelerin içeriği İnsan Hakları Evrensel Bildirisi'nin 18. maddesinden veya Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'nin 9. maddesinden çok farklı değildir.⁵

Şüphesiz, Batı Avrupa ülkelerinin hukuk sistemlerinin ayrıntıları gözden geçirildiğinde, din özgürlüğünün korunması konusunda bazı önemli farklılıkların bulunduğu kolay bir şekilde görülecektir. Fakat hem uluslararası hukukta hem de anayasa hukukunda yer alan ilkeler düzeyinde, ortak bir din özgürlüğü düşüncesinin Batı Avrupa hukukunda yer aldığını ve Avrupa'nın diğer kısımlarında da gittikçe güç kazandığını söylemek mümkündür. Bu ortak fikrin arka planında ise, bireysel kanaatin çok önemli olduğu fikri vardır. Din konusuna gelince, her insan, hiçbir hukukî ayrıma maruz kalmaksızın kendi vicdanına göre karar verme hakkına sahiptir. Bu konuda genelleştirmelerden sakınılması gerektiğinin bir kez daha hatırlanması gerekir. Bu kuralın bazı istisnaları vardır. Mesela Yunanistan'da başkalarını kendi dinine davet etme yasağı⁶ ve kanaatimce Fransa, Belçika ve Almanya'da medeni evlilik olmaksızın dini evliliğin yasaklanması da istisna örnekleridir.⁷ Fakat bu ve diğer örnekler bir tarafa bırakılacak olursa, millete ve etnik grubuna bakılmaksızın Avrupa'da yaşayan herkes, belirli bir ölçüde dinî özgürlük hakkına sahiptir.

Bu düşüncenin iki sonucu, Avrupa'da var olan İslâm (ve diğer dinlerin) yasal statüleri bağlamında özellikle önemlidir. İlki, hem Batı hem de Doğu Avrupa'da Katolik ve Protestan veya Ortodoks Kiliseleri içinde, dinden çıkmış olanlar, ateistler ve küçük dinlere inananlar, dini tercihlerinden dolayı, her vatandaşa verilmiş medenî ve siyasî haklardan yararlanma bakımından, herhangi bir kısıtlamayla yüz yüze gelmemektedirler.⁸ Sadece bir dine girme hakkı değil, dinden çıkma ve yeni bir din seçme hakkı da, ayrımcılık yapılmaması konusundaki bu genel prensibin bir parçasıdır: Bir dinî grubu (hatta içinde doğduğu dinî grubu) terk eden kişi, devletin, terk edilen dinî grubun üyeleri de dâhil, herkes için korumakla görevli olduğu böyle bir hakka sahiptir.

⁵ Bu anayasa maddelerinin incelenmesi için birinci dip nottaki metne bakınız.

⁶ Bkz. Anasrasi N. Marinos, *La notion du prosélytisme religieux selon la Constitution grecque*, in *Conscience et liberté*, 58, 1999, s. 53-73. Daha fazla bilgi için bkz. Natan Lerner, *Din, İnanç ve Uluslararası İnsan Hakları (Religious, Beliefs, and International Human Rights)*, New York, Orbis, 2000, s. 80-118.

⁷ Avrupa Konsorsiyumu'na bak *Avrupa'da birleşme ve din*, Milano, Giuffrè, 1993.

⁸ Bu durum, bazı devlet otoritelerinin belirli bir dini ilan etmek zorunda olduğu –Danimarka, Norveç ve Birleşik Krallık gibi– ülkelerde tam anlamıyla doğru değildir. Fakat bu zorunluluk, yüksek bir sembolik değer ifade etse de çok sınırlı insanı ilgilendirmektedir.

Bu düşüncenin ikinci sonucu ise, din özgürlüğü hakkının, bir dinî grubun müntesiplerine, (İnsan Hakları Evrensel Bildirisi'nin 18. maddesinde ve Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'nin 9. maddesinde belirtilen; halkın güvenliği, düzeni, sağlığı, değerleri, temel hakları ve diğer insanların özgürlüğü vb.) temel değerleri koruyucu kanunları ihlal etme gücünü vermemesidir. Bu kuralları ihlal eden bir kişi, dininin bir emrini yerine getiriyor diye mazur görülemez. Fakat bu kısıtlamalar, ancak bir dinin eylem alanına geçmesi durumunda söz konusudur. Buna rağmen bir dine sahip olma veya bir dine girme konusundaki kısıtlamalara ise izin verilemez. Hiç kimse, sırf bir dinî gruba üye olduğu için cezalandırılmaz veya ayrımcılığa tabi tutulamaz.

Sonuç olarak diyebiliriz ki, din özgürlüğünün tam anlamıyla korunması gerekir. Bu paragrafın başında belirtilen uluslararası anlaşma ve anayasa maddeleri, sadece bireysel olarak değil, "diğer insanlarla birlikte, toplum içinde" bir dinin alenen yaşanmasına da imkân vermektedir.⁹ Bu meyanda, dinî özgürlük hakkının toplumsal boyutu göz önünde bulundurulduğunda, sadece fertlerin değil, toplumların da din özgürlüğü haklarının olduğu ortaya çıkar. Böyle bir kolektif hakkı tanımak, çoğu AB ülkesinin tüm dinî organizasyonlara (devletin daha önce tanımadığı gruplar da dahil) verdiği ve herhangi bir ön kayıt veya tanımaya bağlı olmayan temel haklar bütünüünü tanımlamasına yol açmıştır. Bu haklar; (bir dinle bağlantılı olarak) toplanma, ibadethane kurma ve yaşatma, dinî yayınlar bastırma ve dağıtma, dinini öğretme, kişilerden ve kurumlardan bağış isteme ve kabul etme gibi hakları içermektedir. Bu hakların birçoğu, demokratik bir toplumun en temel özgürlükleri olan, toplanma, ifade ve kurumlaşma özgürlüğünün bir parçasıdır. Ama yine de Batı Avrupa'nın hukuk sistemlerinde, herhangi bir dinî grup için elde edilebilir olan kolektif özgürlük hakları alanının bulunması hiçbir surette anlamsız değildir.

2- Devletin Dinî Konulardaki Yetkisizliği ve Dinî Grupların Özerkliği:

Uygulamada genellikle tersi de olsa, devletin dinî konularda yetkili olmadığı prensibi Hıristiyanlığın kökenlerine kadar götürülebilmektedir. Diğer bir bakış açısıyla, aynı prensip, 19. yy.ın ortalarından itibaren Batı Avrupa'da hüküm sürmeye başlayan liberal anlayışın da merkezini oluşturmaktadır. Hukukî açıdan bakılırsa, devletin dinî konularda yetkili olmadığının en açık ifadesi,

⁹ İnsan Hakları Evrensel Bildirisi'nin 18. maddesi ile Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'nin 9. maddesi, 4. dip nottan alıntı. Birçok Avrupa ülkesi anayasası benzer hükümleri içermektedir.

dinî grupların bağımsızlığını ve özerkliğini tanıyan bazı anayasalarda (Almanya 140. mad., İtalya 7 ve 8. mad., İrlanda 44. mad.) ve devletlerle dinî gruplar arasında yapılmış bir çok anlaşma ve sözleşmelerde bulunabilir.¹⁰ Bu belgelerde açık bir ifade bulunmadığından dolayı genellikle bu konudaki boşlukları Anayasa Mahkemesi kararları doldurmaktadır.¹¹ Genellikle söylendiği gibi, bu ifade ve kararlardan çıkarılacak temel sonuç, dinî grupların dinî olmayan gruplara göre daha fazla bir özerkliğe sahip olduklarıdır. Mesela onlardan ne demokratik bir içyapı arz etmeleri ne de üyelerine fikir özgürlüğü imkânı vermeleri talep edilmektedir -ki bu talepleri dinî olmayan birçok kurum yerine getirmek zorundadır-.

Avrupa Birliği ülkeleri arasındaki en belirgin farklılık, dinî gruplara sağlanan özerkliğin boyutlarıyla ilgilidir. Birçok ülkede bu özerklik, hem doktrinel hem de kurumsal boyutlara sahiptir. Yani, dinî gruplar, hiçbir devlet müdahalesi olmaksızın, inanç sistemlerini tanımlayabilirler ve kendi kendini yönetme ve idare etme hakkına sahip olabilirler.¹² Bazı ülkelerde ise, (özellikle "devlet/ulusal kilise sistemi"nin uygulandığı kuzey Avrupa ülkelerinde) dinî özerklik, inanç konularıyla sınırlandırılmıştır. Fakat devlet otoriteleri, dinî grupların iç organizasyonlarına müdahale etmekten ve sahip oldukları tüm yasal gücü kullanmaktan her geçen gün daha fazla geri durma taraftarıdır. Genel olarak dinî grupların hem doktrinel hem de kurumsal özerklikleri artmaktadır. 20 yy. boyunca İngiliz Kilisesi'nin tarihi ve İsviçre'deki kilise-devlet ilişkilerinin son dönemlerdeki yeni hali, Kilise-devlet ilişkilerinin hâlâ çok zayıf olduğu ülkelerde bile, dinî grupların daha geniş bir özerkliğe doğru ilerlediklerinin iyi birer örnekleridir. Bu araştırma çerçevesinde altı çizilmesi gereken, devletin dinî konularda yetkili olmadığı sonucudur. Şöyle ki; devlet, sırf ilkeleri kendi kanunlarıyla çatışıyor diye bir dinî grubu yasa dışı sayamaz. Bunun anlamı şudur: Örneğin bir Müslüman'ın birden fazla kadınla evlenmesi durumunda o şahıs cezalandırılır. Fakat Müslüman toplum çok evliliği destekliyor diye

¹⁰ Örnek için bkz. 1976 İspanya Anlaşmasının giriş bölümü, 1984 İtalya Anlaşmasının 1. maddesi, 1993 Polonya Anlaşmasına, 1996 Hırvatistan Sözleşmesi, 2000 yılı Slovakya Sözleşmesi ve 2000 yılı Litvanya Sözleşmesi. Benzer ifadeleri Roma olmayan Katoliklerle yapılan sözleşme de içermektedir. Örneğin İtalya'nın 1984 yılında Valdensianlar'la yaptığı sözleşmenin 2. maddesine ve 1993 yılında Lutheran Kilisesiyle yaptığı sözleşmenin 3. maddesine bakınız.

¹¹ Bu, Macaristan'la ilgili bir durumdur. Péter Erdő, Balázs Schanda'nın Hukukî sorunların bir özeti mahiyetindeki "Macaristan'da Kilise ve Devlet" adlı makalesinden naklen, 4/1993 no.lu Anayasa Mahkemesi kararına bakınız. *European Journal of Church and State Research* (daha sonra *European Journal* oldu), 1999, s. 222.

¹² Almanya gibi iç otonomisi; okul, hastane vb. dinî organizasyonla bağlantısı olan eğitim ve sosyal kurumları içine alacak şekilde daha geniş olan ülkelerle, İtalya ve Fransa gibi dinî kurumları daha katı bir şekilde sınırlandıran ülkeler arasında da ayırım yapılmalıdır.

suçlu addedilemez. Benzer durum Yahova Şahitleri için de geçerlidir: Askere gitmeyi reddeden bir Yahova Şahidi cezalandırılır. Fakat silahlı kuvvetlere vicdanen karşı olmayı tavsiye ettiği için bu dini grup yasaklanamaz. Demokratik bir toplumda çoğunluğun fikirlerinden farklı, hatta yasalarla çatışan düşüncelerin desteklenebilmesi ve propagandasının yapılabilmesi mümkündür.

Bu nokta, hassas ve izaha muhtaç bir konudur. Dinî duygu veya amaçlarla dahi olsa, şiddeti tavsiye etmek doğru görülmez. Herkes demokrasinin kurallarına saygı duymalı ve bu noktada dinî grupların özerkliği de bundan istisna edilmemelidir. Aynı sonuç, (bir dinin, irksal olarak bazı insanların aşağı olduğunu iddia etmesi durumunda olduğu gibi) temel bir insan hakkı tehlikede olduğu zaman da desteklenmelidir. Fakat Devletin kanunlarıyla çatışsa bile, demokratik kurallara, temel insan hak ve özgürlüklerine saygı duyulduğu müddetçe dinî inançları yayma hakkı, dinî gruplara verilmiş özerkliğin bir parçasıdır.¹³

3- Devletlerin Seçici İşbirliği ve Dinî Gruplar

Avrupa Birliği genelinde, devletlerle dinî gruplar arasında işbirliğinin olması bir kural haline gelmiştir. Bugünün Avrupası'nda, devletlerle sosyal gruplar arasında işbirliği kurmak yaygın bir yönetim modelidir. Bundan dolayı kilise-devlet ilişkilerinin en belirgin özelliğinin de bu olmasında, şaşılacak bir şey yoktur. Bu işbirliği farklı kapsamlarda olabilmektedir. Mesela Almanya'daki işbirliğinin kapsamı Fransa'dakinden daha geniştir. Ayrıca bu işbirliği daha değişik şekillerde ve farklı konularla ilgili olabilir. Bu işbirliği, açıktan yapılan anlaşma (concordat) ve uzlaşma yoluyla resmî şekilde vücut bulduğu gibi, dinî toplulukla önceden müzakere edilerek hazırlanan tek taraflı devlet kanunları tarzında, gizli de olabilmektedir. Avrupa'da komünist rejimler yıkıldıktan sonra, kilise-devlet ilişkilerinin behemehal temel işleyiş biçimi bu olmuştur.

Bu işbirliği seçicidir. Devlet, dinî grupları finanse etmekte, kitle iletişim araçlarında serbestçe yer almalarına imkân sunmakta ve devlet okullarında dinî eğitim fırsatı vermektedir. Fakat bu destek seçici dağıtılmaktadır. Bazı gruplar çok, bazıları az, bazı gruplar ise bu destekten hiç yararlanamamaktadır. Genel olarak ifade etmek gerekirse; seküler toplumun ekseriyeti tarafından paylaşılan prensip ve değerlerle, bir dinî grubun temel prensip ve değerlerinin uygunluk gösterdiği alanlarda bu işbirliği daha geniş, böyle bir uygunluğun

¹³ Fakat daha önce söylendiği gibi, dini grup üyelerinin kanunları ihlal etmesi için bir mazeret değildir.

olmadığı yerlerde ise daha azdır. Birçok farklılığa rağmen, birçok AB ülkesinde verilen bir piramit örneğiyle bu durum daha açık bir şekilde ortaya konulabilir.¹⁴

Piramidin en altında devletle en az işbirliği içinde olan dinî topluluklar vardır. Genel olarak bunlar, kamu hukukunun imkân verdiği bir kurum olarak tüzel kişilikler olabilirler ve buna binaen menkul ve gayrimenkul alıp satmak, anlaşmalar yapmak ve yardım kabul etmek gibi temel bazı tasarruflarda bulunabilirler. Fakat devletten malî yardım alamaz, kitle iletişim araçlarından istifade edemez ve okullarda kendi dinî doktrinlerini öğretemezler. Bir kural olarak bu gruplar, sivil toplum örgütlerini düzenleyen genel nitelikli yasalarla denetlenirler.

İkinci bir dinî topluluk türü vardır ki, bunlar da piramidin orta kısmını oluştururlar. Bu topluluklar, genellikle vergiden muaf olma veya düşük vergi verme şeklinde devletten malî destek alırlar. Topluluk yöneticileri devletçe geçerli kabul edilen evlilik veya diğer dinî törenleri yaptırmaya yetkilidirler. İbadet yerlerinin inşaa masrafları, devlet veya yerel yönetimler tarafından karşılanır. Bu topluluklar daha ziyade, sıradan sosyal kuruluşlara uygulanan kanunlardan farklı, dinî kuruluşlar için çıkarılmış özel yasalarla yönetilirler. Piramidin en altından ikinci kısmına çıkış, bir çeşit, devlet tarafından kayıt altına alınma veya tanınma anlamına gelir. Yani bir tür devlet kontrolüne girme demektir.

Genellikle piramidin üçüncü kısmında ise devletle en fazla işbirliğine giren dinî gruplar vardır. Devlet kiliseleri/ulusal kiliseler, anlaşmalı devletlerdeki Roma Katolik Kilisesi ve Yunanistan'daki Ortodoks Kilisesi piramidin bu kısmında yer alır. Hâkim bir pozisyonda oldukları ülkede, devletle kurdukları bağlantılar sonucu, o dinî grubun özel ihtiyaçlarını olabilecek en güzel şekilde karşılayan özel yasal düzenlemeler yapılmaktadır.

Bu paragrafta tanımlanan modelin, AB ülkelerinde yürürlükte olan kilise-devlet sistemlerine tam anlamıyla uygunluk göstermediği vurgulanmalıdır. Fakat şunu söyleyebiliriz ki, devletin dini gruplarla olan işbirliği her yerde seçicidir ve derece derecedir. Bu grupların finanse etme, devlet okullarında dinî eğitim verme ve ordu veya hapishanelerde din hizmeti verme konuları, yukarıdaki satırlarda tasvir edilen modeli yansıtmaktadır.

¹⁴ Bu piramit modelinin daha ayrıntılı bir analizi için bakınız; *Silvio Ferrari and Iván C. Ibán Diritto e religione in Europa occidentale*, Bologna, Mulino, 1997, s. 43-71.

Avrupa Tarzı Modelin Problem ve Perspektifleri

Daha önceki paragrafta ana hatlarıyla tanımlanan kilise-devlet ilişkileri modelinin ardındaki temel mantık nedir? Özetle, bu modelin özü, her ferdin ve grubun bazı temel özgürlüklere sahip olabilmesi düşüncesidir. Fakat devletin dinî gruplarla ilişkileri farklı seviyededir. Ülkedeki çoğunluk tarafından savunulan prensip ve değerleri paylaşan dinî gruplar, farklı bir hayat anlayışına sahip olan gruplardan daha fazla destek görebilmektedir. Bu model, Avrupa tarihini ve bilhassa Avrupa tarihinin büyük bir bölümünü belirleyen kilise ile devlet arasındaki hassas ilişkiyi yansıtmaktadır. Temel özgürlüklerin tüm dinî grupları kapsamaması, Avrupa'nın dinî görünümünden asla silinemeyecek olan çoğulculuğun modern sonucu iken, bu "seçici işbirliği", az sayıdaki kilise gruplarının tarihi üstünlüğünü ilan etmektedir.

Bu model, Avrupa'nın dinî görünümünde meydana gelen değişimin üstesinden gelebilecek mi? Bazı şartların bir araya gelmesi koşuluyla bu soruya olumlu cevap verilebilir. Biriçisi, fertlere ve özellikle de dinî gruplara verilen bu temel özgürlükler alanı genişletilmeli ve güçlendirilmelidir. Bu özgürlükler, yeni ve küçük dinî topluluklara gelişme ve Avrupa'nın dinî görünümünü içinde kalıcı olma şansı vermek gibi temel bir fonksiyon icra eder. Bu, çoğunluğun paylaştığı değerlerden uzak olan dinî topluluklara da verilen bir imkândır. Diğer bir tabirle, bu özgürlükler, (kilise-devlet ilişkilerindeki Avrupa tarzı) modelin bütünü dinamik kılar ve değişimi mümkün olan bir alanın belirlenmesini ve korunmasını sağlar. Fransa, Belçika ve Almanya gibi bazı ülkelerin "yeni dinî hareketler" olarak isimlendirilen gruplara karşı son zamanlarda çıkardıkları yeni yasal düzenlemeler, Avrupa tarzı kilise-devlet ilişkileri sisteminin sağlıklı işlemesi için zorunlu olan temel özgürlükler alanında aşırı kısıtlamalara yol açabilir.

Bu şartların ikincisi, bu yasal modelin tarihsel değişimi kabul etmesidir. Şöyle ki, sosyal gerçeklerle yasal yapılar arasında daima var olan uygunluk korunmalıdır. Yani, hukuk sistemi, sosyal değişimleri takip etmede ve onlara göre yeni düzenlemeler yapmada çok fazla geç kalmamalıdır. Mesela Müslüman topluluklar, son yıllarda kanun yapıcıların görmezden gelemeyecekleri sosyal bir realite haline gelmiştir. Şayet hukuk sistemi makul bir zamanda onların ihtiyaçlarına uygun bir zemin bulamazsa, bazı aksamalarla yüz yüze gelinmesi söz konusu olabilecektir.

Üçüncü şart ise devletin, piramidin en altındaki ve en üstündeki dinî gruplarla girdiği işbirliği düzeyini her zaman belli bir dengede tutmasıdır. Şayet gruplar arasındaki denge aşırı derecede bozulursa, temel özgürlükler kendiliğinden kullanılmaz hale gelir.

Dini özgürlük düşüncesi, eşitlik fikrinden ayrılır ayrılmaz, kolaylıkla işlevsiz hale gelebilir. Dini akımların çoğulculuğundan bahsedilen bir yerde, dini özgürlük düşüncesi göreceli bir statü kazanır. Zira böyle bir ortamda, her bir grubun üyelerine sağlanan imkânlar arasındaki denge göz önünde bulundurulmadan dini özgürlük tanımlanamaz. Farklı gruplar için belirlenen yasal şartlar arasındaki eşitsizlik, belli bir seviyeyi aştığı takdirde, bundan hem bireysel hem de kolektif dini özgürlükler zarar görür.

Şayet bu şartlar bir araya gelirse, Avrupa tarzı Kilise-devlet ilişkileri modelinin en fazla tartışılmaya açık özelliği –ki eşit muamele onun tabiatının bir gereğidir- kontrol altında tutulabilir ve herkesin sahip olduğu temel özgürlüklerle ayrıcalıklı işbirliği arasındaki denge, eski-yeni tüm Avrupalıların makul bir entegrasyonunu temin edebilir. Aksi halde hukukî yapı, kaçınılmaz olarak ayrımcı ve ayrıcalıklı öğelerini vurgulayacak ve er geç Avrupa’da meydana gelmekte olan değişimlerin üstesinden daha iyi gelecek başka sistemlere imkân verecektir.

İslâm ve Kilise-Devlet İlişkilerinde Avrupa Örneği

Avrupa’da bulunan Müslümanlarla ilgili sorunlar, daha önceki paragraflarda bahsedilenler dikkate alınarak işe başlandığında ancak çözülebilir. Bu çalışma, Müslümanlardan gelen taleplerin, hukuk-din ilişkilerinde Avrupa’nın benimsediği sistem için gerçekten bir güçlük olup olmadığını ortaya koymayı amaçlamıştır. Bu sistem, tüm AB ülkelerinde üstesinden gelinmiş üç konu dâhilinde test edilebilir.

i- Cami ve İbadethane Yapımı: Bu konu sembolik değeri olan, oldukça hassas bir konu olmakla birlikte, cami ve kutsal yerler inşa etmek yeni hukukî sorunlar ortaya çıkarmamaktadır. Cami ve Müslümanların (diğer) ibadet yerlerinden kaynaklanan ve Avrupa’nın tamamında baş gösteren bu tartışmalar, temelde politik ya da birçok insanın bir araya gelmesiyle sürekli olarak meydana gelen (gürültü, park sorunu, güvenlik veya sağlık kontrolü gibi) pratik sorunlarla ilgilidir. Hukukî açıdan bakıldığında, bu problemle ilgili düşüncelerin başlangıç noktası, din özgürlüğü hakkıdır. Bu hak, uluslararası metinlere göre, insanların bir din veya inançla bağlantılı olarak ibadet edecekleri veya toplanacakları “binalar kurma ve yaşatma” haklarını da kapsamaktadır.¹⁵ Aynı hak, tüm AB ülkelerinin hukuk sistemlerinde kabul edilmiştir. Ortodoks mezhebine ait olmayan ibadet yerlerinin kurulması konusunda Yunan yasalarında yer alan kısıtlamaların hukuka aykırı olduğu, 17 Eylül 1996 tarihinde,

¹⁵ “Din ve İnanca Dayalı Şiddet ve Ayrımcılığın Her Türünün Yok Edilmesi”ne dair BM Deklarasyonu’nun 6. maddesi; Bu Deklarasyon 25 Kasım 1981 tarihinde Birleşmiş Milletler Genel kongresinin 36/55 kararıyla ilen edilmiştir. (İnsan hakları konusundaki metin).

Manoussakis kararıyla Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi tarafından deklare edilmiştir.¹⁶ Hukukçular ibadethane kurma ve yaşatmanın, Avrupa'da yaşayan herkesin sahip olduğu temel din özgürlüğü hakkının bir parçası olduğunda fikir birliğine varmışlardır ki bu hak, hiç kimse tarafından doğrudan veya dolaylı olarak ihlal edilemez.¹⁷

Tabii ki, bir ibadet yerinin yapımı için devletten finansal destek istenip istenemeyeceği tartışılabilir, fakat bu başka bir tartışma konusudur. AB içinde konuyla ilgili kurallar, ülkeler arasında farklılık arz etmektedir. Mesela İtalya ve Fransa'da bazı dinî gruplar (ki Müslümanlar bu grupların içinde değildir)¹⁸ devlet tarafından desteklenmektedir. Hollanda'da bir dönem ne kiliseler, ne havralar, ne de diğer ibadet yerleri her hangi bir devlet yardımı alamazken, Müslümanların ibadet yerleri devlet tarafından sübvansé edilmiştir.¹⁹ İrlanda'da ve şu an Hollanda'da hiçbir şekilde devlet yardımı yapılmamaktadır.²⁰ Bu farklı tercihler, Avrupa'da var olan kilise-devlet ilişkilerindeki farklılığın bir ifadesidir. Bir devlet içinde bulunan tüm dinî gruplara eşit muamele etmek en ideali olmakla birlikte, (inanlarının sayısı veya bir ibadet yerine ihtiyaç duyulması gibi) objektif bir kritere göre devlet yardımı alacak dinî gruplarla girilebilecek ayrıcalıklı bir işbirliği de makul karşılanabilir.

Müslüman mezarlığı (veya tüm din müntesiplerinin gömüldüğü umumi mezarlıklarda özel bir bölge oluşturma) sorunu ise, yukarıdaki paragrafta belirtilen meselelerle ilişkilendirilebilir.

¹⁶ Manoussakis v. Yunanistan, 26 Eylül 1996. Bu problemle ilgili olarak bkz., J.M. Konidaris, *Legal Status of Minority Churches and Religious Communities in Greece, in European Consortium, The Legal Status of Religious Minorities in the Countries of the European Union*, Thessaloniki-Milano, Sakkoulas-Giuffre, 1994, s. 176; Yunanistan'ın Cami inşa etmek için Müslüman vatandaşlara farklı kurallar uygulaması konusunda daha geniş bilgi için bakınız; Charalambos K. Papastathis, "Yunanistan'da Kilise ve Devlet", (European Journal dergisinde) 1998, s. 37.

¹⁷ Sami A. Aldeeb Ebu-Sahlieh, (*Droit religieux et droit seculier. Défi du droit musulman en Suisse, in christian von Bar* (ed.), İslâm Hukuku ve Batı Kiliseleri Tarafından Kabul Edilmesi, Köln, Carl Heymanns, 1999, s. 97.

¹⁸ Bkz. Raffaele Botta, "Diritto alla moschea" tra "intesa islamica" e legislazione regionale sull'edilizia di culto, in Silvio Ferrari (ed.), *Musulmani in Italia, La condizione giuridica delle comunita islamiche*, Bologna, Mulino, 2000, s. 109-130. About the French situation see Brigitte Basdevant Gaudemet- Francis Messner, Status, s. 128-29; Brigitte Basdevant Gaudemet, *İslâm'ın Fransa'daki Hukukî Statüsü*, Aldershot, Dartmouth, 2000, s. 105-107; Francis Messner, *Le Droit local des cultes alsacien-mosellan en 1998*, in European Journal, 1999, s. 10-03.

¹⁹ Bkz. W.A.R. Shadid ve P.S. van Koningsveld, *Din Özgürlüğü*, s. 27-34: Sophie van Bijsterveld, "İslâm'ın Hollanda Krallığındaki Hukukî Statüsü", İslâm (Ed. Silvio Ferrari ve Anthony Bradney), s. 136.

²⁰ İrlanda için bkz.; James Casey, *İrlanda'da Kilise Azınlıklarının ve dini grupların Hukukî Statüleri*, Avrupa Konsorsiyumu Yasal Statü bölümü, s. 195.

ii- *Dinî Tatillerin Tanınması*: Dinî günlerde tatil konusu daha karışık bir sorundur.²¹ Bu konudaki problem, bir kişinin inandığı dine göre kutsal kabul edilen günlerde işe veya okula gitmeme hakkının olup olmadığı ile ilgili bir problemdir. Bir dinin veya inancın emirlerinin bir gereği olarak dinlenme günlerinde çalışmamak ve kutsal günleri kutlamak ve ayinleri icra etmek, “*Her Türlü Dinî ve İnançsal Hoşgörüsüzlük ve Ayrımcılığı Yok Etme Deklarasyonu*”nun 6(h) maddesine göre dinî özgürlüğün bir parçasıdır. Fakat bu hakkın kullarını üç kesim tarafından tepkiyle karşılanabilmektedir. Şöyle ki, bir grup öğrenci veya çalışanın, herkesin hazır olduğu bir günde mütemadiyen bulunmamaları, iş veya okuldaki düzenli organizasyonu olumsuz etkileyebilmektedir. Bu konuda da AB ülkeleri farklı sistemlere sahiptir. Portekiz, Fransa ve Belçika’da vatandaşların Pazar dışında başka bir günde işe ve okula gitmemelerine izin verilmez.²² Yunanistan’da da aynı kural geçerlidir, fakat haftanın yedi günü çalışan fabrikalarda, isteyen işçilerin, dinlerinin emrettiği bir günde izinli olma hakları vardır.²³ İtalya ve İspanya’da, Yahudi ve Yedi Gün Adventistleri ile anlaşma yapılmış, temel kamu hizmetlerinde bir aksama söz konusu değilse, Cumartesi gününde işe ve okula gitmeme konusunda izinli sayılmışlardır.²⁴ Hollanda’da ise daha liberal bir tutum hâkimdir. Mesela bir işçi, işverenine bildirmek şartıyla hiçbir dinî üyeliği olmasa bile, istediği gün işe gitmeme hakkına sahiptir.²⁵ Öğrenciler de, şayet dinî emirleri yerine getirmeye imkân vermediği takdirde, okula gitmekten muaf tutulabilmektedirler.²⁶

Müslüman cemaatlerden gelen talepler de bu çerçevede ele alınmalı ve yaygın söyleyişle, diğer dinî gruplardan gelen benzer taleplerin gördüğü muameleyi görmelidir. Ayrıca bu muamele eşitliğe

²¹ AB ülkelerindeki dini tatiller konusunda yasal düzenlemelerin genel bir özeti için bkz.; Avrupa Konsorsiyumu, “*Yeni Özgürlükler (New liberties)*” ve *Avrupa’da Kilise Devlet ilişkileri*, Brussels-Milano-Baden-, Baden, Bruylan-Giuffrè-Nomos, 1998.

²² Portekiz için bkz.; José de Sousa e Brito and J.A. Teles Pereira, *Nouveaux droit et relations Eglise-Etat au Portugal*, Avrupa Konsorsiyumu, “*Yeni Özgürlükler (New liberties)*” s. 359-362; Fransa için bkz. Nicole Guimezanes, *L’Eglise et le droit du travail*, Avrupa Konsorsiyumu içinde, *Churches and labour law in the EC Countries*, Milano-Madrid, Giuffrè- Facultad de Derecho, 1993, s. 88-89; Belçika için bkz. Rik Torfs, *Nouvelles libertés et relations Eglise-Etat en Belgique*, in European Consortium, “*New liberties*”, s.72-74.

²³ Bkz. Antonis Manidakis, *Yeni Özgürlükler ve Yunanistan’da Kilise-Devlet ilişkileri*, Avrupa Konsorsiyumu, “*Yeni Özgürlükler (New liberties)*” s. 153-154.

²⁴ Bkz. Pasquale Lillo, *Rilevanza civile delle festività religiose in Spagna e in Italia*, in *Il diritto ecclesiastico*, 1995, I, s. 415-443.

²⁵ Bkz. Sphie van Bijsterveld, *İslâm’ın Hukukî statüsü*, s. 132-133; Daha önceki durumu için bkz. W.A.R. Shadid ve P.S. van Koningsveld, *Din Özgürlüğü*, s. 103-105.

²⁶ Bkz. Sphie van Bijsterveld, *Hollanda’da Kilise Azınlıklarının ve dinî grupların Hukukî Statüleri*, Avrupa Konsorsiyumu, *Yasal-Statü bölümü*, s. 295.

aykırı olmamalı ve uluslararası hükümlerin belirlediği çerçevede olmalıdır. Uluslararası Çalışma Örgütü Sözleşmesi'nin 6. maddesi (1957 tarihli C106'da) haftalık resmi tatil günü ile bir ülkede var olan adet ve gelenekler tarafından belirlenmiş hafta tatilinin birbirine uyması gerektiğini belirtmiş ve dinî azınlıkların adet ve geleneklerine olabildiğince saygı gösterilmesi zarureti vurgulanmıştır.²⁷ Bu temel politikadan, Müslümanların taleplerini kabul etmeyi imkânsız kılacak fiili bir durumun olması halinde ancak, vazgeçilebilir. Yahudi ve Adventistler'e uzun süreli tatiller tanıyan ülkelerde Müslümanların talepleri, kabul edilen diğer taleplerden şayet açık bir şekilde farklılık arzettiği ortadaysa, o takdirde bu temel politikadan vazgeçmek meşruluk kazanır. İşe/okula gitmekten muaf olan insanların sayısı (ki Müslümanlar, Yahudi ve Adventistler'den daha fazladır) ve muafiyet istenilen gün (ki iş ve okul faaliyetlerinin büyük bir kısmının yapılmadığı Pazar gününün tersine, insanların çoğunun çalıştığı ve okula gittiği Cuma gününün olması), bazı araştırmacılar tarafından Müslümanların isteklerinin reddedilmesi için yeterli sebep olarak görülmektedir.²⁸ Bu bağlamda konuyu biraz açmamız, dinî özgürlük hakkı ile ekonomik verim için gerekli olan şartlar arasında bir dengeyi amaçlayan arabulucu öneriler ortaya koymaya yardımcı olacaktır. Müslümanların bu konudaki istekleri Yahudi ve Adventistlerin taleplerinden temelde farklılık arz etmektedir. Bu talebin arka planına bakılarak ilk arabulucu öneri bulunabilir. Şöyle ki; Müslümanların talebi, Cumaları tüm gün, her türlü işten muaf tutulmak olmayıp, sadece dinin namaz emrini camide yerine getirecek kadar bir zaman dilimidir. İspanya devleti ile İspanya İslâm Komisyonu arasında yapılan anlaşma, bu çerçevede bir çözüm bulmanın ilk teşebbüsü olmuştur. Müslümanlar, işverenlerin kabul etmesi koşuluyla Cuma günü öğleden sonra 13:30 ile 16:30 arasında izinli sayılabilirler. Aynı muafiyet okullarda da uygulanabilir.²⁹ Birleşik Krallık (İngiltere)'da bu konudaki ihtilafı çözmesi için başvuru mahkemeler, pragmatik bir yol izlemiş, *işyerindeki ilişkileri zedeledikçe ve diğer çalışanlar üzerine ek yükler getirmedikçe, kutsal günlerde (veya dinî emirlerin ifa edileceği zaman diliminde) işten muafiyet kabul edilebilir*, hükmünü vermiştir.³⁰

²⁷ C 106 Weekly Rest (Commerce and Offices) Convention, 1957.

²⁸ Bkz. Andrea Pacini, *Introduzione*, in Roberta Aluffi Beck-Peccoz, *Tempo. Lavoro e culto nei paesi musulmani*, Torino, Fondazione Giovanni Agnelli, 2000, s. XVI; Sami A. Aldeeb Ebu Sahlieh.

²⁹ Bkz. Javier Martinez-Torrón, *İslâm'ın İspanya'daki Hukukî Statüsü*, İslâm (Ed. Silvio Ferrari ve Anthony Bradney), İslâm, s. 53.

³⁰ Avrupa İnsan Hakları Komisyonu tarafından, Müslüman bir öğretmenin o vakitte işten muaf olarak Cuma günü öğleden sonra Cuma namazına gidebilmesi için böyle bir uygulamaya başvurulmuştur. (bkz. Ahmad v. İngiltere {Birleşik Krallık}, 1981, *Avrupa İnsan Hakları Raporu*, 4, 1982, s. 126-138 ve önceden Ahmad v. Inner London Education Authority, Şubat 21- Mart 22, 1977, in 1, 1978, *Tüm İngiltere Mahkeme Raporları*, s. 574-

İtalya'da da toplu iş sözleşmelerinin, Cuma günü öğleden sonra izinli olmayı sağlayan bir maddeyi içermesi teklif edilmiştir.³¹

Haftalık tatil gününden başka, tartışılan benzer bir problem de, dinî bir kutlamanın yapılacağı günde iş ve okuldan muaf olmayla ilgili bir problemdir. Bu talep de farklı dinî gruplar tarafından dile getirilmiş ve AB ülkelerinde çeşitli cevaplar bulmuştur. İtalya'da Yehova Şahitleri, Budistler ve Yahudiler, devletin onlarla yaptığı anlaşmalarla bu imkândan yararlanmaktadırlar. Avusturya ve Portekiz'de böyle bir şey imkân verilmemiş³², Hollanda'da bu problem bazı toplu iş görüşmeleriyle halledilmiş³³, bazı Länder Alman kanunları ise, (Hıristiyan olmayanlar da dâhil) tüm dinî grup müntesiplerine dinlerine göre kutsal sayılan günlerde iş ve okula gitmekten muaf olma imkânı verilmiştir.³⁴ Bu konuda, İslamî gruplardan gelen talepler, diğer dinî gruplardan gelen taleplerle büyük bir benzerlik arz etmektedir. Bundan dolayı bu gruplara aynı tavrı göstermemek için hiçbir sebep yoktur.

iii- Yiyeceklerle İlgili Düzenlemeler. Bu bölümde dikkate alınan üçüncü mesele, okul, hastane vb. kamu kuruluşlarının yemekhanelerinde helal et bulundurulmasıdır. Bu konuda, haftalık izin gününde olduğu gibi, genel kuraldan muaf tutulmadan daha farklı bir talep söz konusudur. Şöyle ki, burada kamu kuruluşlarından, dinî bir emrin yerine getirilebilmesi amacıyla dinen temiz sayılan yiyecekleri sağlaması talep edilmektedir. Dinî özgürlüğe saygının böyle bir talebi yerine getirmeyi gerektirdiğini ileri sürmek mümkündür. Ancak, "dinen yasak olmayan yiyeceklerin yemekhanelerde bulundurulması dinî özgürlüğe saygılı olmak anlamına gelir", şeklindeki iddia da kolaylıkla göz ardı edilemez. Dolayısıyla dinen temiz yiyeceklerin bulundurulmasının, din özgürlüğünün tam olarak uygulanmasının gerektirdiği bir ölçü olduğu sonucu çıkarılabilir. Fakat bu durum onun asgari düzeyine razı olunduğu anlamına gelmemelidir.

Birçok konuda olduğu gibi, bu konuda da Avrupa, ülkeden ülkeye farklılık göstermektedir. Fransa'daki kamu kuruluşlarının

586). Bu karara eleştirel bir bakış için bkz. Sebastian Poulter, *Ethnicity, Law an Human Rights, The English Experience*, Oxford, Oxford Univ. Pres, 1998, s. 104-106.

³¹ Bkz. Luciano Musselli, *Rilevanza civile delle festività islamiche*, Silvio Ferrari (a cura di), Musulmani, s 195-199.

³² Portekiz'de, işverenin rızası ile dini bir gün, yerel tatil günü olarak kabul edilebilmektedir. (Mesela yerel bir aziz yortusu). Bkz. José de Sousa e Brito and J. A. Teles Pereira, *Nouveaux droits*, s. 361. Avusturya için bkz. Richard Potz, *New liberties and Church-State relationships in Austria*, in European Consortiun, "New liberties", s. 328.

³³ Bkz. Sophie van Bijsterveld, *Religious minorities*, s. 294.

³⁴ Bkz. Alexander Hollerbach and Axel de Frenne, *Yeni Haklar ve Almanya'da yeni sosyal gelişmeler*, Avrupa Konsorsiyumu içinde, "Yeni özgürlükler (New liberties)", s. 135.

kantinlerinde ne Müslümanlar için helal, ne de Yahudiler için “koşer (kaşer)” et bulunmaktadır. Bundan dolayı onlar, gıda ihtiyaçlarını karşılama konusunda, dinlerince temiz kabul edilen (yumurta, balık gibi) bazı yiyecekleri temin etmekle yetinmektedirler.³⁵ İtalya’da Yahudilerle yapılan anlaşma, kamu kuruluşlarına ek bir külfet çıkarmamak şartıyla, hastane, hapishane ve kışlaya dışarıdan yiyecek getirme imkânı vermektedir. (Müslümanların İtalya Devletiyle böyle bir anlaşmalarının olmaması, onlara bu imkânı vermemektedir.)³⁶ Hollanda’da hapishane yöneticileri, tutuklulara, inançlarına uygun yiyeceklerin sağlanması için gerekli düzenlemeyi yapmak zorundadırlar.³⁷ (İtalyan hapishanelerindeki yeni düzenlemeler benzer koşulları içermektedir.)³⁸ Hatta Alman yasaları, Yahudi, Müslüman ve Hindu askerlerin beslenme kurallarına saygı duyulmasını şart koşmaktadır.³⁹ İspanya’da İslam Komisyonu ile yapılan anlaşmanın 14. maddesi, okul ve kamu kuruluşlarındaki Müslümanların beslenme kurallarına saygı göstermek amacıyla, mümkün olan her şeyin yapılacağını deklare etmektedir. (Fakat Yahudilerle yapılan anlaşma böyle bir şart içermemektedir.) Sonuç olarak bu konuda birçok çözüm söz konusudur.⁴⁰ Bazı durumlarda dinî ve etnik azınlıkların entegrasyon sürecini yavaşlatacak olan her türlü “azınlıkların beslenme” imkanından açık bir niyetlilikle kaçınılırken, bazı durumlarda ise (bu özgürlüklerin yasal olarak korunması bazen bağlayıcı olmayan kavramlarla ifade edilse de) daha ziyade dinî özgürlüklerin altı çizilmektedir. Avrupa’nın fiili durumuna hangi çözümün daha uygun olduğu tartışılabilir. Fakat her iki türlü çözüm yolu, yasalarla dinler arasındaki Avrupa tarzı (din-devlet) ilişkilerinin temel prensipleriyle bağdaşır. En azından Yahudi ve Müslümanların, dinlerince helal olan yiyecekleri yiyebilme imkânları bakımından bu böyledir.

Sonuç: Avrupa’da sürekli yaşayan Müslümanların sayılarının artmakta olması, Batı Avrupa tarzı hukuk-din ilişkileri sistemi için bir güçlük olmaktadır ve sistemin yüzleşmek zorunda olduğu güçlük de sadece bu değildir. Benzer problemler “yeni dinî hareketler” olarak isimlendirilen grupların yayılmasından ve kısa vadede Batı Avrupa

³⁵ Bkz. Brigitte Basdevant Gaudemet, *Yasal Statü*, s. 113: *halal* öğünler askeriye yemekhanelerinde bulunmaktadır.

³⁶ Bkz. Alberto Roccella, *Macellazione e alimentazione*, in Silvio Ferrari (ed.), *Musulmani*, s. 220-221.

³⁷ Bkz. Sophie van Bijsterveld, *İslâm’ın Yasal Statüsü*, s. 131.

³⁸ Bkz. Art. 11 d.p.r.n. 230 on June 30 2000.

³⁹ Bkz. Sophie van Bijsterveld, *İslâm’ın Yasal Statüsü*, s. 131; W.A.D. Shadid and P.S. van Koningsveld, *Din Özgürlüğü*, s. 85-86.

⁴⁰ Bkz. Augustin Motilla, *L’accordo di cooperazione tra la Spagna e la Commissione islamica, Bilancio e prospettive*, in Silvio Ferrari (ed.), *Musulmani*, s. 262.

sınırlarının baskın biçimde Ortodoks Hıristiyanların yaşadığı ülkelere doğru genişlemesinden de kaynaklanmaktadır.

Batı Avrupa'da şekillenen yeni sosyal gerçeklere yönelik, tüm sistem göz ardı edilmeden, sadece sistemin bazı özelliklerinde yapılacak düzenlemeler bu zorlukların üstesinden gelmek için yeterlidir. Bu makalenin ikinci bölümünde de bazı teklif ve öneriler ortaya konulmuştur. Tabii ki bu düzenlemelerin gerçekleştirilmesi pek kolay değildir. Çünkü bu düzenlemeler, farklı dinî akımlara tanınan hakların ve ayrıcalıkların uzun zamandır var olan dengeleri değiştirmektedir. Fakat zaman içinde yapılacak değişimler, birkaç yıl içinde tüm sistemin yıkılmasından daha iyidir.

Kanaatimce bu sebeptendir ki, İslam, (değişimi zorunlu kılacak) doğru zamanda ve sağlıklı bir zorluk teşkil etmektedir. Farklı dinî grupların Avrupa'da barış içinde varlıklarını sürdürebilmeleri için, sağlam bir hukukî yapı oluşturabilecek yeni bir kilise-devlet (din-devlet) ilişkileri sisteminin oluşmasına İslâm katkıda bulunabilir.